

Toni Bandov

Pravne i državno-teorijske debate u Sovjetskom Savezu nakon Revolucije

SAŽETAK

Ovaj rad će prezentirati neka od pitanja koja su se javila na teorijskom planu o mogućim i nužnim kritikama pred-sovjetske (buržoasko) teorije prava. Naime, dolaskom Revolucije otvaraju se pitanja o statusu “pravne osobe” u ‘prijelaznom društvu’. Pitanje je hoće li tzv. *buržoasko pravo* biti zamijenjeno tzv. *proleterskim pravom* i što bi takvo pravo uopće podrazumijevalo. Nadalje, ostaje otvoreno što se mora dogoditi na ekonomskom planu kako bi nastupila tzv. *socijalistička politička ekonomija* i koji bi njen zadatak morao biti. Ovime ćemo se dotaknuti različitih pozicija u razumijevanju države. Suprotstaviti ćemo tzv. *tradicionalno* shvaćanje države kao “instrumenta vladajuće klase” s tzv. *derivacijskim* koje državu percipira kao “bezlični sustav normi” koje djeluju kao “javni” (dakle svima dostupni) sustav prisile. Ovu diskusiju pratit ćemo prvenstveno preko P.I. Stučke i J.B. Pašukanisa kao reprezentativnih primjera obje pozicije. Kao rezultat ostat će nam bolje razumijevanje tadašnjih teorijskih principa pri implementaciji socijalističkog projekta u jednoj državi i dosega (mogućih i stvarnih) u postizanju besklasnog društva. ➤➤

ABSTRACT

Legal and Political Debates in the Soviet Union in the Early Years After Revolution

This paper will present some of the theoretical questions raised about the possibility and necessity of critique of the pre-Soviet (bourgeois) theory of law. After the Revolution, a number of questions about the status of “legal person” in the “transitional society” were opened. It was uncertain whether the so-called *bourgeois law* would be replaced by the so-called *proletarian law* and what such law would imply. Furthermore, the question of what must happen at the economic level in order to achieve the so-called *socialist political economy*, and what its proper task should be, also remained open. We will hence address a number of different perspectives in understanding the state. We will confront the so-called *traditional* understanding of the state as “the instrument of the ruling class” with the so-called *derivative* understanding which perceives the state as an “impersonal” system of “norms” acting as a “public” (i.e. accessible to all) system of coercion. This discussion will be sketched out primarily by referring to Stuchka’s and Pashukanis’ reflections as representative examples of both positions. As a result, we will gain a better understanding of the theoretical principles operative during the implementation of the socialist project in one country and the accomplishments (potential and real) in establishing a classless society. ➤➤

Društvene znanosti i njihova ideologija

Jedna od pouka Marxove kritike političke ekonomije pokazuje nam da pojmovi prisutni u buržoaskim društvenim znanostima, iako su apstraktni, ideološki pojmovi, usprkos tome vrše realno djelovanje tako da njihovo puko raskrinkavanje nije dovoljno a kritički napor mora biti usmjeren u objašnjavanje odnosâ iz kojih proizlaze. Da bismo demonstrirali jedan takav realni ideološki učinak, dovoljno je posegnuti za novijim primjercima iz ekonomske ili pravne znanosti. Tako u jednom od aktualnih udžbenika prava pod nazivom *Stvarno pravo*, u poglavlju pod nazivom “Plodovi stvari”, nalazimo uvod koji govori o statusu pojma ‘ploda’ u pravnom poretku. On počiva na sasvim prostoj i samorazumljivoj paralelizaciji bioloških karakteristika svijeta oko nas s karakteristikama “stvari” u pravu: “Plod (*fructus*) je u pravnom smislu ona korist koju se u obliku prinosa (ili prihoda) dobiva od stvari (plodonosne stvari, matične stvari), a da ona i dalje ostane potpuna. [...] Plod, dakle, potječe od stvari, ali je njezin prinos (prihod), koji se od nje odvojio i osamostalio u zasebnu stvar, dakle u još jednu stvar pored plodonosne stvari. To je tako i kada biljke ili životinje daju plodove, ali su pravni pojmovi ploda i plodonosne stvari mnogo šireg obujma od bioloških. [...] Od trenutka svojeg odvajanja, plod ima vlastitu pravnu sudbinu.”⁰¹

U ovome kratkom primjeru vrlo jasno možemo vidjeti problem pravne znanosti *mainstream-a*. Naime, ona, kao i ekonomska klasika, ne reflektira o “činjenicama” od kojih polazi. Naravno, postojeći društveni okvir omogućuje i bez našeg pristanka da se društveni fenomeni odigravaju a da ih uopće nije nužno razumjeti. Štoviše, u robno-novčanim okvirima sasvim je prirodno, samorazumljivo i otud banalno tvrditi da stablo kruške i nekretnina jednako daju plod. S druge pak strane, mi također možemo postaviti pitanje kakvi bi to odnosi u društvu morali vrijediti da upravo ova gore navedena paralelizacija između bioloških karakteristika svijeta i pravnih stvari uopće ne bi bila samorazumljiva? Kakav to svijet mora postojati da stvari, odnosno, jezikom ekonomije rečeno, robe ne bi bile robe već neki drugi vid bogatstva, recimo društvenog?

Marksistička tradicija vidi rješenje navedenih problema u *nužnom* revolucioniranju društvenih odnosa koji bi emancipirali čovjeka od “vampirsko-kurjačke gladi za viškom rada”, kako kaže Marx u *Kapitalu*

⁰¹ Usp. N. Gavella et. al. (2007), *Stvarno pravo*, str. 97–98.

(MARKS 1978: 218), što bi značilo i revolucioniranje pravnih odnosa među ljudima. Što bi pak ta sveobuhvatna društvena promjena podrazumijevala, kakva bi kvalitativna svojstva trebala imati *socijalistička* država i treba li je uopće biti, to nije u okviru spomenute tradicije nimalo jednostavno pitanje niti pak postoji konsenzus oko načina njegovog rješavanja, a kamoli skup uputa koji bi jasno definirali korake u političkoj praksi. Stoga po pitanju države i revolucije u marksističkoj tradiciji više svjedočimo “smjernicama”, a manje konkretnim predodžbama socijalističkog državnog oblika. Politički gledano, ovakvo pitanje je naravno i tehničko pitanje, koje ovisi o društvenim okolnostima i povijesnom kontekstu.

Tri sovjetske teorije

U dosadašnjoj marksističkoj tradiciji iskristalizirale su se tri međusobno različite pozicije po pitanju teorije države i njezine pozicije i uloge u kapitalizmu. Shodno tome, navedene teorijske pozicije bitno će utjecati i na politička stajališta u praksi. U nastavku ću izložiti tri dominantne predodžbe o državi u marksističkoj tradiciji.⁰²

Prvu poziciju zastupa socijaldemokratska teorijska struja koja na (pravnu) državu gleda kao na potencijalno emancipatorni instrument, jer bi se njezinim “osvajanjem” mogla reformirati ekonomska baza, odnosno zakonodavnim putem provesti socijalističko pravo. To podrazumijeva niz socijalnih mjera koje bi ublažile utjecaje tržišta i zaštitili položaj radnika u društvu. Ovakve teorijske pozicije generalno nisu zastupale ideje o (proleterskoj) revoluciji nego su polje klasne borbe premještali u parlament. Njih P. I. Stučka⁰³ naziva “juridičkim socijalistima” i oštro napada njihovu ideju o “urastanju *putem prava*” prema kojoj je revolucionarno radničko zakonodavstvo unutar okvira parlamentarne demokracije ujedno i zalog za “komadić socijalizma” bez potrebe za revolucijom (isto, 158).

Druga pozicija, koju u tradiciji *novog čitanja Marxa*, još nazivaju “marksističko-lenjinističkom”, poima državu kao aparat vladajuće klase kojim kapitalisti po volji upravljaju i koriste u svrhu suzbijanja klasne borbe. Kao glavni predstavnik ove pozicije može se navesti sâm V.I.

02 Za širi kontekst rasprave, na koji se ovdje načelno oslanjam, v. Heinrich (1999), “Kommentierte Literaturliste zur Kritik der politischen Ökonomie”; Elbe (2006), “Zwischen Marx, Marxismus und Marxismen. Lesarten der Marxschen Theorie”.

03 Usp. P. I. Stučka, *Sovjetske teorije prava* 1984: 5, fn. 5.

Lenjin, a ideje koje zastupa mogu se pronaći prije svega u njegovoj knjizi *Država i revolucija*. Predstavnici ove pozicije usmjereni su prije svega na lociranje klasnog sadržaja u društvenim strukturama pretihodnih epoha. Klasna vladavina pritom je shvaćena “personalistički”, tj. kao direktna i vidljiva prisila, nimalo različita od vremena ropstva. Time je jedini mogući mehanizam prevrata nužnost proletherske revolucije i diktature proletarijata.⁰⁴

Treća pozicija usko je vezana uz Marxovu kritiku političke ekonomije iz *Kapitala*. Takva pozicija najbolje se može razumjeti preko teksta Jevgenija B. Pašukanisa *Opća teorija prava i marksizam* iz 1924. godine. Pašukanisova pozicija počiva na, za njegovo vrijeme specifičnom, razumijevanju predmeta Marxove kritike ekonomije. On “zblizava ‘formu prava’ i ‘formu robe’ te pokušava učiniti isto što je izveo K. Marx u području političke ekonomije” (STUČKA, 1984: 2–3).

Pašukanis također posvećuje veliku pozornost Marxovoj metodologiji. Tako će, primjerice, Marxov početak analize u *Kapitalu* s robom biti ključan u Pašukanisovoj analizi prava da analogno krene istim stopama — od pravnog subjekta, a ne, recimo, od vidljivih, “objektivnih” fenomena poput države ili pravnih normi. Navedena pozicija će u daljnjoj povijesti recepcije postati poznata kao *derivacijska* i nastaviti utjecati na grupu njemačkih teoretičara koji će se okupljati oko diskusije o derivaciji države (*Staatsableitungsdebatte*).⁰⁵

U daljnjem izlaganju usredotočit ćemo se na dvojicu predstavnika tzv. sovjetske pravne debate — P.I. Stučku i J.B. Pašukanisa — preko kojih ćemo zapravo dobiti uvid u dvije pozicije o državi: državi kao instrumentu vladajuće klase kod Stučke i *derivacijske teorije* kod Pašukanisa. Na kraju ćemo prezentirati kritiku cijele *sovjetske debate* koju je izvršio Andrej J. Višinski, čime je ujedno i označio kraj navedene debate i početak “staljinističkog zaokreta” u sovjetskoj teoriji prava i države.

Povijesni kontekst

U predgovoru *Sovjetskim teorijama prava* Firdus Džinić se pita što bi bilo da je cijela sovjetska diskusija doživjela pravovremenu recepciju

04 Više I. Elbe (2009). “(K)ein Staat zu machen“; I. Elbe (2011). “Alte Marx-Lektüre. Bemerkungen zum marxistisch-leninistischen Backlash in der Marx-Rezeption”.

05 Ova teorija će (prividnu) autonomiju države i njenih aparata izvoditi iz same logike kapitala. Usp. Kannankulam, J. (2015). “Rasprava o derivaciji države: pozadine, pozicije, kritike”.

u marksističkim krugovima po pitanjima socijalne organizacije (usp. DŽINIĆ, UR. 1984: VII–XXIII). Ako bi odmah mogli pristupiti odgovoru, on bi glasilo: mnogo, pod uvjetom da ne zaobiđemo Pašukanisa. Naime, autore poput Stučke, Pašukanisa, I. P. Razumovskog i ostalih iz sovjetske pravne debate vežemo prvenstveno uz instituciju Komunističke akademije i njenu *Sekciju države i prava*. Pri toj Akademiji stasala je većina vodećih intelektualaca Sovjetskog Saveza. Iako su (slobodno) djelovali u relativno kratkom periodu (1917.–1928.), sudionici sovjetske teorije prava stvorili su jako plodnu diskusiju, što se jasno vidi u broju publikacija i broju međusobnih odgovora na objavljene radove.

Akteri sovjetskih diskusija redom su vrhunski autoriteti u pravnom polju, od kojih su neki imali i respektabilne odvjjetničke karijere prije revolucije. Ipak, okolnosti nastale Lenjinovom smrću i Staljinovim učvršćivanjem na vlasti još su kratko vrijeme tolerirale odmak od u međuvremenu ustoličene državne doktrine *marksizma-lenjinizma*. Neslavan kraj ove žive diskusije i tragičan završetak njenih protagonista postat će uvod u povijest jednog režima koji je sebi priskrbio naziv socijalistički, a ideju komunizma i odumiranja prava i države odgodio za neka buduća, nerazpoznatljiva vremena (usp. VIŠINSKI 1984: 482).

Ostaje za spomenuti da će navedene teorije ipak nadživjeti svoje predstavnike, pa će tako u prijevodima, dostupnima i kod nas, utjecati na formiranje novih pozicija i diskusija.⁰⁶

Potruga za klasnim sadržajem prava i njegova definicija: P. I. Stučka

U svojoj najpoznatijoj studiji *Revolucionarna uloga prava i države*, koja je objavljena 1921. godine, Stučka⁰⁷ poduzima pravno-povijesno istraživanje o pojmu prava. Njegovo istraživanje dijelom je moti-

06 Pašukanisova studija *Opća teorija prava i marksizam* koja je izvorno objavljena 1924. kod nas se po prvi put pojavljuje već 1958. u prijevodu Ljubomira Tadića pri izdavačkoj kući Veselin Masleša u Sarajevu.

07 Peteris Stučka (Pjotr Ivanovič Stučka), za života je ostvario zavidnu karijeru na polju prava i obnašao niz funkcija u sovjetskoj vlasti, između ostalog je od 1923. pa do svoje smrti 1932. bio predsjednik Vrhovnog suda Ruske Sovjetske Federativne Socijalističke Republike. Vršio je dužnost rukovoditelja na Komunističkoj akademiji, pri Sekciji za opću teoriju prava i države gdje je između ostaloga surađivao i s Pašukanisom. Bio je jedan od vodećih sovjetskih autoriteta na polju prava, pa će tako nakon njegove intelektualne rehabilitacije Sveučilište u Rigi nositi upravo Stučkino ime.

virano potrebom za definiranjem novog, revolucionarnog pravnog okvira u mladoj socijalističkoj republici. Tako će drugi dio Stučkina rada biti posvećen isključivo “organizaciji države pobjedničkog proletarijata” (STUČKA, 1984: 58). Stučka naglašava da sovjetska vlast, koja preuzima državnu vlast i uvodi diktaturu proletarijata, također mora revolucionirati pravnu stečevinu, jer se sveobuhvatna reorganizacija društvenih odnosa ne može izvesti “u oblicima koji su jednostavno posuđeni od buržoazije” (isto, 4).⁰⁸ Stoga on svoj zadatak definira kao “određenje društva i društvenih odnosa prikladno za naše određenje prava” (isto, 34).

Stučka, naime, želi prikazati glavne karakteristike buržoaske države i tako ustanoviti njezinu razliku spram sovjetske. Prema Stučkinom viđenju, buržoaska država s jedne strane štiti postojeći poredak, a s druge strane drži radničku klasu prisilnim sredstvima u pokornosti. Bit buržoaskih institucija je “u *prešućivanju, zamagljivanju klasnog karaktera njezine [buržoaske] vlasti.*”

Stučka karakterizira pojmove pravne znanosti naprosto kao klasne pojmove jer oni proistječu iz “društvenih odnosa ljudi” (isto, 19), odnosno klasnog odnosa snagâ u određenom društvu. Taj odnos dobiva kasnije svoj izraz u pravu, čime postaju kodificirani pojmovni izraz društvenog odnosa dominacije-ropstva. Klasni pojmovi mogu steći svoje značenje u punom smislu tek prevagom određene klase nad drugom, tako da u kontekstu sovjetske vlasti koja ih ukida oni ostaju tek suha tinta na papiru jer ne postoji klasna moć koja bi ih mogla provoditi u zakone (isto, 20).

Stučka pokušava povijesno utemeljiti postanak pravnih pojmova kojima buržoaska pravna znanost raspolaže te stoga pokušava utvrditi društvene značajke svake proizvodne epohe kako bi mogao doći do temeljnih ideja koje su dominirale u određenom razdoblju. On, naime, vjeruje da će preko povijesnih transformacija pravnih kategorija uspjeti otkriti svim kategorijama zajednički sadržaj — klasnu dominaciju.

Feudalac se, prema Stučki, prometnuo u društvenog agenta koji si je zajedno s bogaćenjem priskrbljivao sve više zemlje pa tako i

08 Za razliku od okolnosti nakon Februarske revolucije, kada je “cijelo carsko pravo ostalo na snazi, i nije bilo dotaknuto čak ni ‘privatno vlasništvo’ svrgnutog monarha” (Stučka, 1984: 105), što nije spriječilo sudske ustanove da odmah sljedećeg dana donose “presude ‘novog poretka’ na starim formularima (...) po starim zakonima” (isto 117–8) dok, s druge strane, sovjetska vlast “nije mogla nijedan dan ostaviti na snazi prijašnje zakone u njihovoj cjelokupnosti” (isto, 107).

privilegija (isto, 29 i 98), dok je, s druge strane, “najniža ekonomska ćelija”, porodica, ostala vezana uz zemlju i njenu obradu, plaćajući zemljovlasniku rentu. Takav odnos nužno je doveo do osiromašivanja seljaka, s jedne strane, te do propadanja kvalitete zemlje, s druge, što je s vremenom rezultiralo u njihovom *postvarenju*, tj. postali su stvar koja je “jednostavno pripadala uz zemlju” (isto, 29). S druge strane, brzim bogaćenjem gradova zbog novih trgovačkih puteva i znanstvenih otkrića uskoro je uslijedilo doba novčanog posredovanja između trgujućih aktera. Taj *gradski kapitalizam* u pravnom smislu nasljeđuje i razvija rimsko pravo, a uz njega se javlja filozofija prirodnog prava (isto, 75, 95) s Tomom Akvinskim, Machiavellijem i Hugom Grotiusom kao prvim predstavnicima, dok kasnije slijede Hobbes i Locke koji su usmjereni na prirodu čovjeka i pravnu teoriju koju prožima individualizam i “neprikosnovenost vlasništva” (isto, 142–3).⁰⁹ Stučka stoga zaključuje da “*prirodno pravo nije ništa drugo doli pravni, tj. politički program klase u usponu, buržoazije*” (isto 140) i kao takvo “*nije ništa drugo doli pravna platforma buržoazije*” (isto, 156). Na toj platformi se kasnije rađa sva juridička i politička struktura kojom dominiraju banke, trgovački instituti. Ono ujedno predstavlja pravno-političku cjelinu s kojim će se sovjetska vlast nužno morati suočiti.

Da bi se taj “zamršeni skup odnosa” mogao kasnije “lišiti” svog kapitalističkog karaktera, Stučka ponajprije želi razjasniti njihovu bitno ljudsku prirodu, tj. klasni odnos koji mu je u temelju. Time Stučka želi uvesti više transparentnosti u sovjetski pravni sustav jer smatra da je “proletersko pravo prije svega pojednostavnjenje, popularizacija našeg novog društvenog poretka” (isto, 124). Time Stučka želi pomoći novoj vlasti u socijalističkom prijelaznom razdoblju pri uspostavi novog tipa društvenih odnosa. Jer će sovjetska vlast biti svjesna klasne prirode dosadašnjeg prava te će stoga “svjesno primjenjivati usvojene zakone” (isto, 32), tj. reformirat će postojeće pravne odredbe tako što će ukinuti njihov “klasni sadržaj”, odnosno, modifikacijom vlasničkih odnosa započet će proces pravednije ekonomske raspodjele.

Stučkino gledište ujedno predstavlja bit instrumentalnog viđenja države, jer, kao što je razvidno, oblik u kojem se odvija klasna vladavina uopće se ne problematizira. Štoviše, ne može se uopće dovesti u

⁰⁹ Usp. “Pravilo je da plod, nakon što se odvojio, pripada onome čija je plodonosna stvar, pa će odvajanjem ploda redovito nastati na njemu pravo vlasništva u korist onoga tko je vlasnik plodonosne stvari.” (Gavella et al., 2007: 98)

pitanje budući da počiva na pretpostavci o izravnoj klasnoj dominaciji koja se izvršava putem državnih aparata. Stoga bi “drugačiji”, proleterski sadržaj rezultirao državom koja je direktno podređena interesima radničke klase, jer država naprosto predstavlja “alat i organ klasne vladavine” (STÜTZLE 2015: 27). Iako je iz ugla političke strategije ovo sasvim razumljiva pozicija, teorijski je ona teško održiva jer poistovjećuje državni oblik feudalizma i kapitalizma, unatoč nesumjerljivim razlikama u ekonomskoj potčinjenosti.

Pašukanisova kritika pravne forme i koncept ‘subjektivnosti’

Svoju studiju *Opća teorija prava i marksizam* J. B. Pašukanis¹⁰ počinje s konstatacijom kako je literatura o pravnoj problematici u marksističkoj tradiciji siromašna i nedostatna da se mjeri sa sustavnom kritikom političke ekonomije. Stoga on svoju pravnu studiju vidi kao “pokušaj marksističke kritike osnovnih pravnih pojmova” (PAŠUKANIS 1984: 169). Pašukanis naglašava kako je na području prava dosad izvršena jedino kritika i raskrinkavanje formalnih određenja pravne ideologije, ali da dosad nije uslijedilo “objašnjenje osnovnih, načelnih svojstava pravne nadgradnje kao objektivne pojave” (isto, 172). Stoga on svoj rad motivira sljedećim pitanjem:

Je li moguća ista analiza osnovnih definicija pravne forme, kao što imamo u političkoj ekonomiji analizu osnovnih i najopćenitijih definicija forme robe i vrijednosti? (isto, 179).

Analogno Marxovoj analizi robe kao najelementarnije čestice kapitalističke robne proizvodnje, Pašukanis svoju analizu pravne forme

10 Jevgenij Bronislavovič Pašukanis ostavio je neizbrisivi trag u marksističkoj teoriji prava preko svoje studije *Opća teorija prava i marksizam* koja po prvi put izlazi 1924. godine. I on je bio aktivan pri Sekciji države i prava Komunističke akademije, tada vjerojatno najproduktivnijem intelektualnom centru u Sovjetskom Savezu. Zbog vrlo povoljne recepcije svojeg glavnog djela, koji je on označavao tek kao “uvod” u marksističku kritiku pravnih pojmova, slovit će već krajem 1920-ih kao neupitni autoritet na polju prava i bit će jedini sovjetski pravni teoretičar koji je postigao značajnu afirmaciju izvan SSSR-a (usp. Džinić 1984, s. XII). No, s učvršćivanjem staljinizma Pašukanis će trpjeti otvorene napade zbog zaključaka proizašlih iz njegovog glavnog djela. Pašukanis će stoga tri puta istupati s ciljem “samokritike”, po prvi puta već 1930., potom 1934. i naposljetku 1936. godine. Nažalost, to mu nije pomoglo da se spasi. Glavnu ulogu u javnoj likvidaciji Pašukanisove ostavštine imat će A. J. Višinski, na kojega ćemo se u nastavku također osvrnuti.

započinje *pravnim subjektom*, koji je “atom juridičke teorije, najjednostavniji element koji se ne može dalje dijeliti” (isto, 226). Pašukanis pritom pretpostavlja, u skladu s ishodom Marxove analize, da je “subjekt prava juridičkih teorija u sasvim bliskom odnosu s vlasnikom robe”. Druga pretpostavka je da kategorija ‘subjekta’ koju nalazimo u filozofiji prava nije ništa drugo doli *apstrakcija* koja nastaje na temelju robne razmjene. Prateći logiku robne analize Pašukanis dolazi do sljedećeg zaključka:

[A]ko analiza oblika robe otkriva konkretni povijesni smisao kategorije subjekta i razgolićuje osnovu apstraktnih shema pravne ideologije, onda se povijesni proces razvitka robno-novčane i robno-kapitalističke privrede odvija realizacijom tih shema u obliku pravne nadgradnje (isto, 173).

To bi značilo da odnosi među ljudima kao odnosi među subjektima *uvjetuju* pojavu pravne nadgradnje “s njezinim formalnim zakonima, sudovima, procesima, advokatima itd.” (isto, 173), odnosno da je nemoguće uspostaviti odnose u kojima pravni subjekt ne bi za sobom povlačio uspostavu *pravne nadgradnje* koja bi regulirala njegov status. Logika ovog zaključka pogubna je i za moguće socijalističke eksperimente s robno-novčanom razmjenom. Pašukanis, naime, naglašava sljedeće:

[O]staci ekvivalentne razmjene u sferi raspodjele, koji će se sačuvati u socijalističkoj organizaciji proizvodnje (do prijelaza u razvijeni komunizam) prisilit [će] socijalističko društvo (...) da se privremeno zatvori u ‘uske horizonte buržoaskog prava’ (isto, 173).¹¹

Ono što Pašukanis pokušava pokazati jest *nužno* nastajanje formalno-pravnih odnosa među ljudima ukoliko se oni priznaju kao odnosi odvojenih ekonomskih subjekata. Njihov pravni međuodnos u raširenim tržišnim uvjetima izravno proizlazi iz njihove ekonomske međuovisnosti. Pašukanis stoga zaključuje: “Čovjek se pretvara u pravni subjekt snagom one iste nužde na osnovi koje se prirodni proizvod pretvara u robu” (isto, 193).¹² Ovdje je važno uočiti posljedice navedene

¹¹ Štoviše: “Ako državna poduzeća ovise o uvjetima razmjene, onda se veza među njima ne pretvara u formu tehničke koordinacije, nego u formu pravnih poslova” (Pašukanis 1984: 245).

¹² Fascinantna je danas Pašukanisova analogija između uvoza robe i ekonomskih migranata: “[U] suvremenom društvu slobodan čovjek (...)

paralelizacije, jer ona bitno odudara od Stučkinog poimanja pravnog subjekta. Naime, društva koja ne poznaju robnu proizvodnju neće poznavati ni koncept pravnog subjekta kakav nalazimo u liberalnim građanskim društvima. On dakle nastaje tek na temelju poopćenja tržišne razmjene, a nipošto izvan ili neovisno o takvim odnosima.

Tamo gdje pravna filozofija nalazi početno ljudsko stanje — međusobno odvojene, egoistične subjekte koji silom prilika stupaju u društveni odnos razmjene i suradnje — na tom mjestu Pašukanis vidi tek (historijski) odnos dvaju izdvojenih, suprotstavljenih “vlasnika robe” (isto, 205), dok se buržoaskim filozofima taj odnos pojavljuje kao “vječna i nepromjenjiva norma” (isto 250, fn. 60). Kod buržoaske pravne znanosti poimanje se upravo odvija obrnuto, ona naime prvo pretpostavlja državu, koja putem normi daje smisao društvenim procesima koji se odvijaju na terenu (isto, 214).

Naturalizacija zatečenih pojmova odlika je cjelokupne buržoaske društvene znanosti koja se ne libi rastegnuti zadobivene pojmove na sve ljudske epohe i onda ocjenjivati političko-ekonomske okolnosti određene epohe prema normama vlastite epohe. S druge strane, Stučka polazi od toga da je pravo društveni odnos *uopće* pa on, prema Pašukanisu, ne može uvidjeti specifičnost pravne forme *određenog* načina proizvodnje. Stučka pravnu formu preuzima kao historijsku nužnost koja se dosad pojavljivala kao “sistem odnosa koji odgovara interesima vladajuće klase i osiguran je njezinom organiziranom silom” (isto 205). Stoga, iako Stučka zbilja otkriva klasni sadržaj u pravnim formama koje istražuje, on prema Pašukanisu “ne objašnjava zašto taj sadržaj dobiva takvu formu” (isto, 206). Slično kao što je buržoaska jurisprudencija naturalizirala zatečene društvene odnose, tako i Stučka dehistorizira forme prava i države.

Pašukanisovo pitanje države

Pojmu države Pašukanis prilazi s mnogo više opreza od Stučke koji u državi naprosto vidi skrivenu klasnu vladavinu izraženu pravnim pojmovima. Tako je Stučki i buržoaska država tek jedan od izraza klasnog odnosa, ovaj put u direktnoj kontroli buržoazije nastale na temeljima ubrzanog razvoja gradova u 16. i 17. st. Za razliku od Stučke, Pašukanis se u svojoj studiji isključivo usmjerava na buržoasku prav-

kada traži tržište za prodaju svoje radne snage, tretira se kao objekt, a u zakonu o emigraciji potpada pod iste zabrane (...) kao i druga roba koja se uvozi preko državne granice” (Pašukanis 1984: 229, fn. 40).

nu formu, pokušavajući otkriti specifičnosti društva koje se temelji na jednom i vrhovnom principu međusobne robno-novčane razmjene. Koristeći Marxovu metodologiju on uviđa da se “suvremena’ država u buržoaskom smislu rađa [...] onog trenutka kada grupa ili klasna organizacija vlasti uključi u svoje okvire dovoljno široku tržišnu komunikaciju” (PAŠUKANIS 1984, 249). Odnosno onda kada tržište postane sveprisutna kategorija koja “usisava” većinu ljudskog rada i preko kojega se uspostavljaju odnosi u proizvodnji.

U usporedbi s tradicijom Engelsa i Lenjina, na koju se Stučka oslanja u definiranju pojma države (STUČKA 1984, 251), Pašukanis nudi drastično drugačije viđenje. On, naime, uviđa da buržoaska država uopće ne predstavlja privatni aparat prisile kojim buržoaska klasa upravlja po volji, nego nešto sasvim suprotno — oblik *javne vlasti*. Stoga Pašukanis, “kao prvi marksist” (ELBE 2009: 14), postavlja znamenito pitanje u analizi državne forme:

Iza svih ovih kontroverzi skriva se opasno pitanje zašto vladavina klase ne ostaje ono što ona jest, tj. faktična potčinjenost jednog dijela stanovništva drugome dijelu, nego poprima oblik oficijalne državne vladavine. Ili, što je isto, zašto se aparat državne prisile ne stvara kao privatni aparat vladajuće klase, nego se odvaja od nje, poprima oblik bezličnog aparata, odvojenog od društva, oblik *javne vlasti* (PAŠUKANIS 1984: 252).

Ovime pitanje o “potčinjavanju” poprima sasvim druge konotacije u usporedbi s “personalističkom” podčinjavanju u prijašnjim epohama. Javna vlast (politika) je *odvojena* od vladajuće klase (ekonomije) i ona se svim sudionicima društvene proizvodnje obraća na isti način, čime su, dakako, zadržane postojeće nejednakosti u proizvodnji, ali ih država pritom jednako štiti, koliko god to čudno zvučalo. Naime, “[n]a tržištu se pripadnici građanskog društva susreću kao pravno ‘jednaki’ i ‘slobodni’ vlasnici privatnog vlasništva, čak i ako jedni posjeduju samo svoju radnu snagu, a drugi sredstva za proizvodnju” (HEINRICH 2015A: 198).

Stoga u kapitalističkom kontekstu država doista nastupa kao neutralna instanca, jer svim sudionicima robnog prometa jednako osigurava njihovo vlasništvo, ali je pritom iluzorno vjerovati da je to zbilja pravna država.¹³ Ovo je potpuno drugačije viđenje javne vlasti od Stu-

13 “Pravna država — to je fatamorgana, ali fatamorgana nadasve pogodna za buržoaziju, zato što ona zamjenjuje religioznu ideologiju koja se otrcala, ona od masa skriva činjenicu vladavine buržoazije” (Pašukanis, 1984: 257).

čkinog, koji polazi od jednostavne pretpostavke da privatni interes vlasnika sredstava za proizvodnju ujedno predstavlja javni interes društva. Stučka, naime, ne uviđa glavnu kvalitativnu razliku države u odnosu na prijašnje epohe. Tamo gdje je prije ekonomska prevlast označavala ujedno i političku dominaciju, tj. gdje se ta dva fenomena stapaju u jednu društvenu funkciju (feudalca ili robovlasnika), u građanskom društvu to je bitno drugačije: “ekonomska eksploatacija i politička vladavina razdvojene su” (HEINRICH 2015A: 198).

Pašukanisova kritika Stučke

U poimanju razlike između buržoaskog i proleterskog prava, Stučka smatra da je “proletersko pravo prije svega pojednostavnjenje, popularizacija našeg novog društvenog poretka” (STUČKA 1984: 124) On ne postavlja pitanje o smislu pravne forme uopće, njemu je dovoljno da je ono transparentno (isto, 122–124; 131) i lišeno klasnog sadržaja. Tako će Stučka nazivati legaliziranje “privatne robne razmjene” za vrijeme *Nove ekonomske politike* (NEP) tek “kompliciranjem života”, čije će komplikacije trajati onoliko koliko bude trajala prijelazna faza (isto, 33). Pritom, ono što Stučka naziva “kompliciranjem” upravo predstavlja jedini mogući domet ekonomskih odnosa u uvjetima robne razmjene. Pašukanis naglašava da je iluzorno očekivati da specifičan tip ekonomskih odnosa — u ovom slučaju privatne robne razmjene — neće proizvoditi iste pravne efekte kao u dosadašnjim slučajevima, bez obzira na promjenu sadržaja klasne vladavine. Stoga će navedeno “kompliciranje” upravo trajati onoliko koliko traju njegovi ekonomski preduvjeti.

S druge strane, zahtjev da se sovjetsko proletersko pravo pozitivno odrazi u svojim efektima na subjekte kojima je pretpostavljeno (radništvo), samo se “čini” revolucionarnim u zahtjevu, reći će Pašukanis (isto, 187). On, suprotno tome, dolazi do zaključka da je pravna forma *neodvojivi specificum društva* robne proizvodnje, a ne tek opća forma *bilo kojih društvenih odnosa*. Stoga Pašukanis o navedenom zahtjevu kaže sljedeće:

[O]n zapravo proklamira besmrtnost forme prava, jer teži da istrigne tu formu iz onih određenih povijesnih uvjeta koji su joj osigurali pun procvat (...). Odumiranje kategorija (upravo kategorijâ, a ne ovih ili onih propisa) buržoaskog prava nikako ne znači njihovu zamjenu novim kategorijama proleterskog prava (...) (isto, 187–8).

Pašukanisov je stav da kategorije buržoaskog prava moraju ili potpuno odumrijeti ili će se nastaviti transformirati u skladu s promjenama u društvenim odnosima u proizvodnji. Dakle, njihova adaptacija ili pak selektivno preuzimanje ne mogu nipošto garantirati prelazak iz tzv. “prijelazne faze” u “razvijeni komunizam” (isto, 188). Štoviše, “za prijelaz u komunističko društvo nije dovoljno da se u fazi slabosti građanske vladavine osvoji i obrani državnu vlast” (HEINRICH 2015A: 217).

Razlike između Stučke i Pašukanisa

Glavna razlika između Stučkinog i Pašukanisovog pogleda na pravo i državu predstavlja pojam *pravne forme*. Stučka, naime, vjeruje u izgradnju autentičnog socijalističkog prava koje, u usporedbi s buržoaskim, ne poznaje više *klasni sadržaj*. Stoga je on uvjeren da socijalistički društveni okvir može zaživjeti u okviru pravne države, ali sa *socijalističkim* sadržajem. On je stoga predan političkom cilju utvrđivanja odrednica prava koje će ukinuti neravnopravni položaj sudionika društvene proizvodnje. Po njemu, dakle, pravni okvir je nužna pretpostavka u izgradnji socijalističkog društva. Pravo je dakle izdvojen element čija forma opstaje ali se sadržaj mijenja u skladu s klasnim odnosima moći. Stučka zaključuje: “Spalili smo sve stare zakone, vrijeme je da to isto učinimo sa starom teorijom prava” (STUČKA 1984: 79). Ipak, “spaljivanje” stare teorije prava kod Stučke ne uključuje i pravne kategorije starog prava, nego tek pošto bude otkrivena njihova stvarna, klasna priroda, može uslijediti njihovo “alternativno korištenje” (USP. HEINRICH 2015: 197).

Pašukanis, s druge strane, naglašava sljedeće: “Ukoliko odnosi pojedinog proizvođača i društva zadržavaju oblik ekvivalentne razmjene, utoliko oni zadržavaju i formu prava” (PAŠUKANIS 1984: 188). Pašukanis time ne negira mogućnost utvrđivanja *socijalističkog prava*, već to da će država s robnom proizvodnjom u temelju (bez obzira što sredstva za proizvodnju nisu u privatnom nego u državnom vlasništvu) *nužno* generirati kao posljedicu (robnu) pravnu formu kao svoj rezultat. Time bi odumiranje pravne forme bilo moguće tek u trenutku kada proizvodi ljudskog rada ne budu poprimali oblik robe, već budu *isključivo* sredstva za zadovoljavanje ljudskih potreba.

Nakon što smo suprotstavili Stučku i Pašukanisa, ujedno smo suprotstavili dvije teorije države od kojih je prvi zapravo *teorija države* uopće dok je drugi njezina kritika — i to isključivo kritika njene liberalno-građanske forme kao neodvojivog izraza društva robne proizvodnje. Stučkino viđenje države u svjetlu rasprave o *obliku* pokazuje

mnoge manjkavosti, prvenstveno dehistoriziranjem forme u kojoj se odvija klasni sadržaj. Time će se Stučkin poduhvat analize države svoditi na *ideološko raskrinkavanje* pojmova pravne znanosti u svrhu uspostave pozitivnog proleterskog prava koje će transformirati proizvodne odnose.

Pašukanis se, s druge strane, eksplicitno ograničava na proučavanje *pravno-ekonomske* forme u kapitalizmu. On, naime, polazi od pretpostavke da su fenomeni koje buržoaska znanost zatječe u društvu i projicira u prošlost, zapravo nužne posljedice stanovitog tipa podruštvljenja koji je bitno drugačiji od prethodnih i time nesvodiv na zajednički nazivnik “pravnog odnosa uopće”, kao kod Stučke. Stoga Pašukanis uopće ne pretendira na novu, pozitivnu “definiciju alternativnog, socijalističkog prava nasuprot građanskim pravnim teorijama” (ZEILER 2009: 4), već se usmjerava na specifičnost forme društva robne proizvodnje i društvenih efekata koje to društvo proizvodi. Pritom uviđa da je pravni sadržaj u kapitalizmu “tek” preslika sadržaja društva robne proizvodnje — odnosno da nema govora o personalističkoj klasnoj vladavini, kao kod Stučke, već se radi o bezličnoj, “neutralnoj” logici robne razmjene u kojoj država “kao sila izvan društva, jamči da se svaki član društva ponaša kao *vlasnik privatnog vlasništva*” (HEINRICH 2015A: 199). Problem je, dakako, u činjenici što to *privatno vlasništvo* u jednom slučaju predstavlja kapital, a u drugom prostu sposobnost rada — radnu snagu.

Zaključak do kojeg Pašukanis dolazi zaista predstavlja prijelom u dotadašnjim razmatranjima države. Naime, on dolazi do zaključka kako klasni sadržaj u državi ne čine kapitalisti koji njome upravljaju po volji, nego država — štiteći postojeće vlasničke odnose u društvu — reproducira postojeće nejednakosti. Ova tvrdnja dodatno komplicira bilo kakve napore usmjerene u preuzimanje javne vlasti u kontekstu nepromijenjenih ekonomskih odnosa (robne proizvodnje), što će, prema Pašukanisu, nužno, kao svoj rezultat, stvarati odvojene, izolirane pravne subjekte analogno robnoj proizvodnji. U takvim odnosima država će biti prisiljena osiguravati “nepristrano” kapitalističku akumulaciju bez obzira na stajališta političkih aktera.¹⁴

Pouka koja bi morala biti jasna u kontekstu ove rasprave jest da je iluzorno očekivati sveobuhvatnu emancipaciju pukim osvajanjem državnih aparata, ali ne zato što bi to bilo neizvedivo, već zato što se u globaliziranim tržišnim uvjetima “državna [...] politika mora

¹⁴ Usp. Stützle 2015: 31, 35; Heinrich 2015a: 200; Zeiler 2010: 4.

kretati unutar okvira djelovanja koji je upisan u društvenu strukturu” (STÜTZLE 2015: 32). Stoga će dilema između “reforme” ili “revolucije” u budućnosti nužno morati uzeti u obzir moguće (maksimalne) domete osvajanja državnih aparata jer “[n]ema kapitalizma bez građanske države, niti građanske države bez kapitalističkog odnosa” (STÜTZLE 2015: 20).

Višinski i kraj debate

Pozicija koju zauzima Andrej J. Višinski u kontekstu navedenih rasprava nije pozicija diskutanta niti teoretičara prava već je isključivo *politička*.¹⁵ Bez obzira na taj početni “diskusijski nesklad”, Višinski će u svome radu o sovjetskoj državi izvršiti oštru kritiku sovjetske debate koju označava kao “pravni front” koji je, po njemu, “zagađen kojekakvom nazovimarksističkom, nenaučnom truleži i starudijom”. Višinski ističe da sovjetsko pravo spada u “snažno oružje u revolucionarnoj borbi za socijalizam”. Ali, za razliku od sovjetske debate, on naglašava da “golemo značenje pripada ovladavanju marksističko-lenjinističkom teorijom prava” (VIŠINSKI 1984: 425).

U tom navodu se već jasno nazire glavna točka prijepora u odnosu na postojeću sovjetsku pravnu debatu. Naime, svi sudionici diskusije uistinu počinju od Marxa, Engelsa i Lenjina u analizi prava, ali nigdje ne konstatiraju da postoji gotova, a kamoli *marksističko-lenjinistička* teorija prava. Upravo obrnuto, u većini slučajeva svoj rad motiviraju upravo nepostojanjem razrađene pravne teorije u marksističkoj tradiciji, a svoje studije karakteriziraju kao “pokušaj kritike”, “samorazjašnjavanja” itd. Tako Višinski u svojim trima radovima, koje imamo u prijevodu, napada manje-više sve suradnike Sekcije za pravo i državu pri Komunističkoj akademiji, ipak, ako bismo mjerili količinu napada po pojedinoj osobi, tada bi bez dvojbe ustanovili da je najveći broj redaka usmjeren na Pašukanisa, “tog propovjednika buržoaske restauracije u našem pravu” (isto, 442), koji je sovjetski znanstveno-istraživački institut pretvorio “u staju” (isto, 427) i koji je “sobom (...) donio teret menjševičkog pseudomarksizma”

15 Andrej J. Višinski (1883–1954). Prvotno menjševik, a od 1920. boljševik. Dugogodišnji ravnatelj Instituta za državu i pravo pri Sovjetskoj akademiji znanosti. Postavljen 1931. za državnog tužitelja SSSR-a u zloglasnim sudskim procesima. Sovjetski predstavnik u radu Međunarodnog vojnog suda u Nürnbergu. Ministar vanjskih poslova SSSR-a 1949–1953. U SAD optužen od Komiteta Kongresa 1953. u istrazi o sovjetskoj okupaciji baltičkih zemalja. Umro u New Yorku 1954.

(438). Višinski ističe da je specifičnost socijalističkog prava u odnosu na buržoasko to što je socijalističko pravo “oblik diktature proletarijata”, njegova uloga je da “štiti (...) državno i društveno uređenje”, da nije ovisno o privatnoj proizvodnji, “ne oslanja se na eksploataciju” (479). Po njemu su navedene odrednice dovoljne da kategorijalno sadržaj socijalističkog prava čine bitno drugačijim od kategorija privatnog buržoaskog prava.

Stoga njegov zaključak kako sovjetsko pravo “čuva nove, socijalističke odnose”, uopće ne proturječi Pašukanisovim zaključcima, ali promašuje bit Pašukanisove kritike, jer uopće ne problematizira prirodu razmjenskih odnosa. Naime, iako nije sporno da je stvoren novi tip države čiji je cilj “osiguranje interesa radnih ljudi, čuvanje i zaštita interesa razvoja [...] socijalističkog društva” (isto, 479), pitanje je kakve je društvene ishode ta država u mogućnosti proizvoditi s nepromijenjenom *pravnom formom*.

Država — kamen spoticanja u marksizmu

S obzirom na sudbinu sovjetske pravne debate, danas je opće mjesto da je dezorijentiranost marksističkih teorija države uvjetovana većim dijelom povijesnim, ali i na određeni način akademskim okolnostima. Naime, prvo što se čini posve jasnim jest da se kod Marxa, unatoč svim naporima, “ne može pronaći teorija države” (STÜTZLE 2009: 58). Prema autoru, “[t]u činjenicu neće promijeniti ni ekleticističke zbirke citata, koje su ljevici uvijek iznova morale poslužiti kao izvor teorijskog samouvjeravanja” (STÜTZLE 2015: 26). Ni kasnija rasprava oko tih sporadičnih Marxovih izjava “nije rezultirala zajedničkim shvaćanjem države” (HEINRICH 2015A: 194), iz čega je sasvim izvjesno da je država “slijepa pjega Marxove teorije” (STÜTZLE 2009: 8). To je dijelom i uzrok što “[i]nterpretacije države na ljevici variraju od idealizacije do demonizacije, a u stajalištima ljevice protežu se od preuzimanja države sve do njenog ukidanja” (ZEILER 2009: 3).

Bez obzira na gore navedene činjenice, država predstavlja političku stvarnost s kojom će se bilo koja lijeva opcija nužno morati uhvatiti u koštac, bez obzira na rezultate diskusija i povijesna iskustva. Međutim, određeni (povijesni) dosezi, stvoreni intenzivnom klasnom borbom, kao što je socijalna država, već su se u kolektivnoj svijesti nametnuli kao orijentiri političke borbe, velikim dijelom zbog (neo) liberalnog pritiska za “minimaliziranje države” i sve agresivnijih napada na ostavštinu socijalne države. Unatoč napadima, financijska kriza 2008. godine je državu ponovno dovela u politički mainstream,

tako što je na društvo prenijela financijski teret (bankarskog) kapitala. Upravo je taj (ne)očekivani *come-back* države pomaknuo s mjesta već duže vrijeme uspavanu raspravu o državi s odvažnijim metodološkim pristupom — “[p]ostaviti pitanje o državi ili dovesti državu u pitanje?” (ZEILER 2009: 3)

Bibliografija

- Džinić, Firdus (1984), *Predgovor*. U: P.I. Stučka et al. (1984). *Sovjetske teorije prava*. Izbor i predgovor: Firdus Džinić. Zagreb: Globus.
- Elbe, Ingo (2006). *Zwischen Marx, Marxismus und Marxismen. Lesarten der Marxschen Theorie*. <http://www.rote-ruhr-uni.com/cms/Zwischen-Marx-Marxismus-und.html> (27.02.2018.)
- Elbe, Ingo (2009). (K)ein Staat zu machen? Die Sowjetische Debatte auf dem Weg zum adjektivischen Sozialismus. U: *Staatsfragen. Einführungen in die materialistische Staatskritik*. Associazione della talpe/Rosa-Luxemburg-Stiftung-Bremen (Hrsg). 24–42. Online: http://www.rote-ruhr-uni.com/texte/elbe_marxismus_und_recht.pdf (27.02.2018.)
- Elbe, Ingo (2011). *Alte Marx-Lektüre. Bemerkungen zum marxistisch-leninistischen Backlash in der Marx-Rezeption*. http://www.rote-ruhr-uni.com/cms/IMG/pdf/alte_Marx-Lektüre.pdf (27.02.2018.)
- Gavella, N. et al. (2007). *Stvarno pravo*. Svezak prvi. II. izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb. Narodne novine.
- Heinrich, Michael (1999). *Kommentierte Literaturliste zur Kritik der politischen Ökonomie*. U: Elmar Altvater, Rolf Hecker, Michael Heinrich, Petra Schaper-Rinkel: *Kapital.doc*, Münster. 188–220. http://www.rote-ruhr-uni.com/cms/IMG/pdf/Heinrich_KommLitverzeichnis.pdf (27.02.2018.)
- Heinrich, Michael (2002). *Wie das Marxsche 'Kapital' lesen? Leseanleitung und Kommentar zum Anfang des 'Kapital' Teil 1., Zweite, durchgesehene Auflage*. Stuttgart: Schmetterling Verlag.
- Heinrich, Michael (2015). *Uvod u Marxovu kritiku političke ekonomije*. Zagreb: Centar za radničke studije.
- Kannankulam, John (2015). "Rasprava o derivaciji države: pozadine, pozicije, kritike". U: *3k: kapital, klasa, kritika*. Časopis Centra za radničke studije. God. 2/Br. 2 (55–87).
- Marks, Karl (1978). *Kapital. Kritika političke ekonomije. Prvi tom. Knjiga I. Proces proizvodnje kapitala*. Beograd: Prosveta.
- Pašukanis, Jevgenij B. (1984), "Opća teorija prava i marksizam". U: Stučka, P.I. et al. (1984). *Sovjetske teorije prava*. Izbor i predgovor: Firdus Džinić. Zagreb: Globus.
- Stučka, P.I. "Revolucionarna uloga prava i države". U P.I. Stučka et al. (1984). *Sovjetske teorije prava*. Izbor i predgovor: Firdus Džinić. Zagreb: Globus.
- Stützle, Ingo (2009). "Von Stellungs- und Bewegungskriegen. Kämpfe in und um den Staat. Eine Einführung in die materialistische Staatstheorie". U: *Staatsfragen. Einführungen in die materialistische Staatskritik*. Associazione talpe/ Rosa Luxemburg Initiative Bremen (Hrsg.).

- Stützle, Ingo (2015). "Teorije države ili 'ziheraši svijeta, ujedinite se!'" U: *3k: kapital, klasa, kritika*. Časopis Centra za radničke studije/ god. 2, br. 2, 2015. Izdavač: Centar za radničke studije. 19–39 str.
- Višinski, Andrej J. "Sovjetska država — država novog tipa". U: P.I. Stučka et al. (1984). *Sovjetske teorije prava*. Izbor i predgovor: Firdus Džinić. Zagreb: Globus.
- Zeiler, Moritz (2009). "Staatsfragen. Die materialistische Staatskritik zwischen der Renaissance klassischer Theorien und aktuellen Herausforderungen". U: *Staatsfragen. Einführungen in die materialistische Staatskritik*. Associazione talpe/ Rosa Luxemburg Initiative Bremen (Hrsg.).